

ВЕЛИКИЙ РОМАН

Павло
Загребельний

Я,
БОГДАН

Харків
«ФОЛІО»
2023

...Чия правда, чия кривда,
І чиї ми діти.

Тарас Шевченко

Нак нужно создать эту драму?

Облечь ее в месячную ночь и ее серебристое сияние и в роскошное дыхание юга.

Облить ее сверкающим потопом солнечных ярких лучей, и да исполнится она вся нестерпимого блеска!

Осветить ее всю минувшим и вызванным из строя удалившихся веков, полным старины временем, обвить разгулом, «козачком» и всем раздольем воли.

И в потоп речей неугасаемой страсти, и в решительный, отрывистый лаконизм силы и свободы, и в ужасный, дышащий диким мщением порыв, и в грубые, суровые добродетели, и в железные несмягченные пороки, и в самоотвержение неслыханное, дикое и нечеловечески великодушное.

И в беспечность забубенных веков.

*Николай Гоголь
Наброски драмы из украинской истории*

Аку ж мені обрати пору?

Коли засинають втомлені любощами закохані, коли в тяжкому маренні стогнуть змучені безсонням старі люди, коли королі сходять з пишних своїх парсун у позолочених рамах, а давно вмерлі красуні шукають свою навіки втрачену принадливість, коли жоден птах не заспіває, коли ще не леліє обрій, коли зітхання проноситься в просторі й лине сум над степами, — може, саме тоді й мені з'їхати з високої круглої купи каміння посеред просторої київської площі мого імені й поскакати на бронзовім коні, весело замахуючись бронзовою булавою під бронзовий цокіт копит, розлякуючи малечу, яка так любить гратися біля підніжжя пам'ятника? («В темных лаврах гигант на скале завтра станет ребячьей забавой...»)

Та вже зривався з скелі один гігант і скакав отак крізь віки, і цокіт копит розлякував нещасних сиріт, покинутих жінок і знедолених людей.

Тож не буде цокоту і скакати я не буду.

Хоч і на коні (бо як же інакше?), але безгучно, полину я над степами, ріками й лісами, під безобрійним небом, над безшляхою землею, в темнощах і тайнощах, в гучній тиші моєї безмежної самотності...

Гей, панове-лицарі!

Я лежу в темряві без сну вже три місяці й дванадцять днів. Я лічу дні й ночі, як нещастя.

Страшна покинутість уночі. Хтось прийде, присунеться нечутно, поставить питво, поправить подушку, схилиться наді мною, прошепоче ласкаво: «Батьку!», але мене тут немає, я лежу й не лежу, дух мій давно відлетів з цього темного покою, дух рветься до небес, але падає й падає на землю. Накрити б усю її наче крилом Божим!

Гей, лицарі-браття!

Я народився в грудні, на третій день різдвяних свят, у місяці народин святих, деспотів і археологів, які викопують давно вмерлі святощі. А може, я ніколи й не народжувався? Бо не було в мене ні дитинства, ні юності, не відведено мені звичайних людських утіх, хоч страждань відміряно доволі, навіть ім'я моє справжнє — Зиновій-Зенобій і Теодор — забулося через свою незвичність (власне, вони мають те саме значення в своїй грецькій формі: Зенобій — життя, дароване Зевсом, Теодор — дарований Богом, Богом даний), я сам відсунув його в забуття, бо я — гетьман. Я — Богдан.

Гріх, недуга, загибель не для мене. Бо хіба може бути грішним цілий народ, хіба може він стати недужим, хіба може загинути? А я — народ.

Горда постава, випнуті груди, розпростані плечі, рука зметнулася з булавою весело й владчо («У Києві над горою з золотою булавою»). Таким мене змалюють живописці, таким передадуть історії. На парсунах лице моє матиме барву слонової кістки. Пижовклий левкас. Яйце. Що вилупилося з того яйця? Народ український? А де взявся я сам?

Мене сприйматимуть таким, як на парсунах безіменних козацьких малярів і на штиху голландського майстра Гондіуса. З вусами, товстий, з плюмажем на шапці й з булавою в руці. Навіки такий. До того не існував. Народився вусатим, з булавою, в шовках і золоті. Народився Богдан. І ніко-

ли не вмирав. Живу далі й далі, розпростуюся, мов неприступний праліс.

Про мене написано стільки книжок, що незмога не те що прочитати, а й полічити. Єдиний, хто зміг осягнути все написане, — я сам. Я міг би сказати цим людям усе, що думаю про їхні нечисті наміри, нечесні прийоми, фальшивий пафос, нерозумний гнів, безмежну хвалу й ще безмежнішу хулу.

Але я мовчатиму. Скажу лиш, що насправді ніколи не був такий бравий і хвацький, як мене дехто малював. Я виступав тяжко, не вбирився в шовки й оксамити, булава лежала на плечі каменем, був я старий, виснажений, згорьований. І безсилий. А гетьманське безсилля страшне своїми вимірами. Воно перевищує все відоме на землі й на небі.

Втішати мене ніхто не може. Навіть сам Господь Бог. Та він і не втішає нікого. В моєму серці вмістилася вся Україна. І воно не витримало. Бо людське. А Боже? У Бога немає серця. І мислі немає. Тільки влада — неосягальна. Та що влада, коли перед тобою — земля велика і народ на ній?

Шкода говорити!

Ночами приходять до мене вбиті товариші і ми ведемо розмову до самого світу, поки ніч стає хлялою і блідую, як труп. Мертві всі рівні, вільні від усього. Та й вони просять мене: «Батьку, обійми за нас ранкову зорю! Обійми, батьку!»

А мені хотілося, щоб ранкова зоря обіймала мене. Мені ж ще треба було не лише дихати й жити, а й знати. Я перестану дихати й жити, але знання зостануться навіки.

Гей, браття-молодці!

Для мене вже не існує «тепер», не існує «колись», я живу поза часом, форма й сутність мого існування — пам'ять, власне, я і є пам'ять, і тому я вічний. Ось уже понад триста років беру я приступом ворожі фортеці, чую хрипіння вми-

раючих, благання зрадників, приречених до страти, дике татарське виття, кінський тупіт, який проростає крізь мене, як степові трави.

Хто сказав, ніби Вавилонська вежа завалилася? Люди й далі будують її не зупиняючись, тільки зветься вона пам'яттю. Будують мільйони безіменних, щоб одиниці стали пам'яттю. Яка несправедливість!

А може, це і є найвища справедливість і доцільність життя?
Гей, товариство-добродійство!

Не я походжу від гетьманів — гетьмани походять від мене. Не шукайте своїх родоводів деінде, шукайте їх у мені. А я не шукатиму дітей своїх поодинчих, бо всі — мої діти. Шукатиму хіба що свої шати, свою шаблю й кобзу, свого коня і свою люльку. Шкода зусиль.

Зі мною завжди буде моє знання, а це вище за всі клейноди світу. Складу з того знання п'ятикнижжя свого життя, як Мойсей (бо ж звано мене за життя Мойсеєм, що порятував свій народ од неволі), бо це життя ніколи не кінчається, бо я — Богдан.

І знав я перемоги (Чигирин), любов (Стамбул), поразки (Берестечко), велич духу (Київ) і вічність (Переяслав).

Я лежу *in extremis*¹ у гетьманських покоях у своїй столиці — Чигирині, не сплю вже три місяці й дванадцять днів, і ніхто мене не заколише, навіть рідна матуся, коли б воскресла й заспівала над моєю головою: «Ой спи, дитя, без сповиття...»

Я вмираю в Чигирині, але не вмру ніколи. Хай помилує Бог мою бідну душу і душу народу мого.

Гей, товариство-добродійство!

1 При смерті (лат.).

1

Усь мені вже сто, а то й більше літ, і лину я над землею рідною, як дух невтолений, далі й далі, і перед очима моїми постають численні безлюдні городи й замки, порожні вали, колись висипані працею людською, як гори й пагорби. Всі вони правлять тепер за пристанище і поселення не людей, а тільки диких звірів. Я побачив, що колишні неприступні твердині — одні стоять малолюдні, інші зовсім спустошили — розруйновані, засипані землею, запліснявілі, зарослі бур'янами і повні лиш черви, зміїв, усякого гаддя, що там кублиться. Роздивившись, побачив я покриті мохом, очеретом і зіллям просторі тогочасні українські поля і розлогі долини, ліси й великі сади, красні діброви й річки, стави й занедбані озера. І це був той край, який правдиво колись, уже шкодуючи про втрату його, називали й проголошували пани раєм світу, був він колись для них мовби друга земля обітована, що спливала молоком і медом (а меду ж, відомо, не їсти, поки не передавиш бджілок!). Бачив я, окрім того, в різних місцях багато людських кісток, сухих і голих, вкритих самим лиш небом. Я питав тоді себе: «Хто се? І чому се так?» І ніхто мені не вмів відповісти, бо ж знав я все лиш сам-один.

А чи сам я отак летів над Україною, чи з Самійлом Величком, який буцімто перший списав мою історію, взявши її з діаріуша секретаря мого, теж Самійла, прозваного нібито Зорка, а ще переказавши істориків чужоземельних — польського Самійла Твардовського й німецького, так само Самійла Пуфендорфія.

Забгато Самійлів на одну історію (додамо сюди ще Самуїла Грондського та Самуїла Кушевича), як згадати, що колись стачило одного лиш пророка Самуїла аж на двох біблійських царів — Саула й Давида.

Та чи й був насправді Самійло Величко? Де він родився, де ріс і вчився, де його могила? Шкода мовити! Може, то тільки й знання, як і я сам тепер, проживши понад сто двадцять літ, з яких першу половину пройшов земною путтю, а другу — сповненим пристрасті шляхом, де зустрічаються природа й дух, темне руйнівне могуття і світла сила, що поєднує і підтримує людей, благословення небес і безодні юдолі.

Мої думки губляться в просторі, як згубилися всі мої листи й універсали, щоб згодом намножилися вигадані й підроблені. Безпомічність сили. А силу ж здобув не в спадок, а нелюдським напруженням волі, переступивши походження, здолавши безрідність і смуток часів. Кіммерійці, сармати, парфяни, скіфи, Азія і Європа в моїй крові, дикий шал степів і монастирський ригоризм Європи. Я живу в оповіді, я веду лік часові не роками власними, а тими подіями, якими значаться тяжкі випробування, крізь які мав пройти не тільки я сам, не тільки народ мій, а головна мисль життя мого власного і мого народу. То був час у часі, те, що ставало «опісля» (*post hoc*), вже було й «перед» (*propter hoc*). Я вмер чи ні — хіба це важить? Але минуле не вмерло і не

вмирало ніколи. Воно ще й не минуло, воно триває далі у всьому, передовсім у часі, бо з часу не дано вийти нікому й нічому.

Час можна затримати лише в слові, надто ж у слові написаному й записаному. Писання — найвища втіха і найтяжча мука. Як сказав Іван Величковський: «Труда суцього в писанні знати не может, іже сам не вість писати. Мнить бити легко писанія діло, три персти пишуть, а все болить тіло».

В літописі Величка значиться, що писано на хуторі Жуки. Хто був там — вигаданий Величко чи суцций я, Богдан? І як опинився на хуторі Жуки? А може, Жуки — то тільки інообразно, себто інакшим способом, або візерунком словесним, названий Суботів? Так само — груша, і три криниці, і пасіка під липами, і токи з не змолоченим ще збіжжям, і зоря над журавлем.

Та се лиш приповість, бо книгу свого життя я бачу оправленою в товсту шкіру й на верхній дошці — жуки з травами, себто ніжки коштовні, аби підтримувати книгу, коли вона розгорнена.

Так приходить пояснення ще одного слова.

В житті панує гола сваволя, в моїй же композиції відстань помагає знайти форму гармонійну. Перебуваючи над подіями, я можу звільна втручатися в них, переставляти за своєю потребою, згадувати принагідно, що я сам сподіював, а що інші, що було тоді й тоді, що сказав і думав у ті часи, а що думаю про те нині.

Тоді я сказав: «Іду, щоб повернутися!»

Зима була тепла, як весна. Все пішло в розтопи, цілі озера води в степових балках, зеленіла трава, озимина йшла в ріст. Знамення небесні й земні передвіщали мені тяжку,

але славно будучину — чи ж я завагався в заповзятому намірі?

Їхав з Чигирина і повертатися мав туди. Думав же про Суботів. Про грушу в білому цвіті, і про три криниці з солодкою водою, і... про сірі очі під чорними бровами, про шепіт і зітхання. До кого й для кого? Темніє в очах мені ще й досі, як згадаю, і кров тяжко б'ється в серці: відомщення, кари! Забрано в мене все, відібрано, та хіба ж у самого мене? В народу цілого!

Суботів... Чом назвав мій батько сей хутір Суботовом? Занадто просто можна вивести ім'я се від річечки Суби, допливу Тясьмину, що на ній поставлено хутір. Часом мисль наша прагне відірватися від трактувань буденних і лине в незвідане й таємниче. І ось уже думаю я, чи не назвав батько мій так Суботів тому, що звеселялося йому серце від самої думки про цей притулок, бачив тут спочинок, радість і святковість, які вже справіку обіцяє людям субота?! А може, людина едукована, прочитав десь, як ще візантійський імператор Константин Багрянородний називав Київ Самбатасом, себто Суботовом, мабуть, взявши ту назву од хозарів, а прочитавши таке, вирішив і хутір свій теж назвати так само, бо уявлявся він йому ніби маленька столиця для роду Хмельницьких.

Землю над Тясьмином подарував батькові ще чигиринський староста Данилович, який був тут коронним державцем, згодом гетьман коронний Конецпольський дозволив її заселити. Чи відав тоді батько, що зродиться з сеї землі?

Я ще не був тоді козак справжній, лиш підкозак, і їхали ми з батьком моїм, сотником гетьмана Конецпольського, повертаючись з-під Києва, ночували в якійсь господі, не знати й де, а вранці опинилися над Россю, десь неподалік од

Корсуня, і тоді побачили хутір. Він стояв над річкою і не над річкою, бо мав ще й свої стави, а на них млин гребельний, луг, сінокоси, далі — ниви, гаї. В ставках качата з гусьми плавають, коні пасуться на луці, скот полягав на трави, мов намальований, жайворонки вгорі видзвонюють, а сонце ж то, сонце! Що воно лиш виробляло і по молодому листю, і по травах, і по білому цвіту на старій груші, і по білих стінах чепурних хаток, і по блакитній бані невеличкої церковці. Хутір, та ще й церковця! (Хутір Золотаренків).

— Козак як не гине на війні, — сказав батько, — то ховається в отаку глушину чи в монастир. А тут тобі й хутір і церква — ніби й у монастирі душа твоя наморена та намучена. Такий і нам треба спорудити. І в нас же земля в одному шматку, та ліс, та річка, ще й груша дика росте. Криниці ж викопаємо.

Так ми оселилися на березі великого степу, звідки віяли вітри, летіли гуси, дихало минуле й можуть.

І розбудували свій Суботів.

Вже й сотника Хмельницького вбито під Цецорою. Вже й син його, себто я — Зиновій, повернувся з стамбульської неволі, вже й старість підкрадалася до мене, хоч ще й несміливо, але вперто й тяжко, а Суботів у золотих передзвонах бджіл, у зеленому й золотому серпанках косовиць, у щедротях плодів і нестримних буйнощах стихій був мов сама вічність. Хутір над річкою — яке щастя може бути більше? Річка текла серед білих пісків, піски сяяли, сонце засліплювало, ліси чипіли зеленим, піском заносило шелюги, лози, поодичі дерева й цілі діброви, загортало, засмоктувало, а води пречисті текли собі далі й далі, мов обіцянка безсмертя. Я плив по ріці життя нестримно й постійно, а сам, власне, жив на березі, і берег той був завжди мовчазний і та-

емничий, розкішний, але дикий, привітний, але й ворожий — і як придивитися, то володарями цієї землі були хіба що тисячолітні дуби та липи в цвіту.

Бо ось тобі лиш один день — і вже на місці раю твого тільки витолочені трави, витоптане й попалене збіжжя, потрощені дерева, поруйновані хати й комори, розвалені греблі, чорнотроп після чужих коней, копитами стоптано, потоптано, розтоптано, і твій маленький син вмирає після панських канчуків, і дружина Ганна при смерті, і квіт очей твоїх — Мотрону вкрадено, завезено кудись, заховано, погвалтовано.

Що се? І як се? І чому?

Аж тепер лежу в Чигирині в гетьманських покоях in extremis, а мав би бути при смерті вже тоді. Але й гадки не мав про вмирання! Був з крові й кісток, а жити мав ніби залізний! Як то сказано: в терпінні вашім знайдеться душа ваша.

Далі було як? Я розпочав велику війну. Дієписці зобразили се так, буцімто Хмельницький, розгнівавшись за те, що в нього відняли вітцівський хутір, зібрав козацьке військо і виступив проти панства. Отож: Хмельницького образили — і він кинувся в біятику. А може, образи завдали мені саме тому, що мав я намір піти супроти шляхти, що були в мене наміри зухвалі й задуми великі? Але ті, хто писав про мене, не мали великих задумів і не відали, що то є, — як же могли збагнути мою душу? Людина народжується малою та обмеженою, і коли опиняється перед чимось великим, то мерщій намагається убгати його в звичні для себе виміри. Не зупиняється навіть перед нищенням. Може, так сталося й зі мною? Мене нищили в своїх писаннях усі справоздавці мого часу, і не важило, ворожі вони були чи

прихильні, — я народжувався й гинув навіть у народному слові, в піснях поетів і на сторінках книг, які будуть написані ще й через віки. Хто писав про мене — можна б назвати бодай сучасних мені. Міхаловський і Радзівілл, Окольський і Рудавський, Грондський і Пасторій, Лобзинський і Коховський, Твардовський і Ваховський, Бялоблоцький і Єрлич, Зубрицький і Кушевич, Освенцим і Нарушевич, Ємйоловський і Кисіль, а ще чужоземці Віміна, Бішінг, Безольді, Шевальє, Рігельман, а ще ж свої — Самовидець, Грабянка і Величко (був чи не був?). Як же писали? Лобзинський переписав Кояловича, Пасторій і Рудавський попереписували щоденники із збірки Грабовського, Рігельман переписав Самовидця і Пасторія, Шевальє копіював Пасторія, Величка і Твардовського. Чужі історики розминалися з правдою од пристрастей, а свої — за давністю. Та хіба й сучасні писали саму правду? Сучасники брешуть ще більше, ніж нащадки, бо вони мають більшу зацікавленість у подіях. То вже так воно ведеться, що своїм більше віриш, бо, як казали ще древні, *strecus cuique suum bene olet* — своє стерво гарно пахне.

Початків моїх ніхто не вмів ні збагнути, ні витлумачити. Всі вели мову про Суботів, про наїзд на мій хутір нікчемного Чаплинського, пса коронного хорунжого Коонецпольського, про образу, од якої в мені збурилася кров. Писатимуть ще, ніби я в образі своїй і жадобі віднайти справедливість пробився аж до короля Владислава, і вбачатимуть у тому свободу тодішніх звичаїв або ж малість короля перед всевладдям шляхти. І ніхто не згадає про мою власну значимість (коли вже не велич), бо ж до Варшави пробився не просто козак з своїми підпомічниками Демком, Іванцем та Петром, а чоловік, за яким стояв на-

род цілий, і привіз той чоловік не лише образу свою власну, а обурення свого народу.

На той час я вже був старий чоловік. Старість — визволення від усього непевного і нерозумного. І зненацька брутально відкинено мене в неспокій молодості. Верхи на коні переміряв я всю Україну, щоб добратися до короля і скласти йому репротест про те, як наступає шляхта на сумління людське, як отягощає козаків і гоніння насилає на віру нашу. Чинилося тоді шляхетним українцям і посполитим, що жили обіруч Дніпра, і козакам Запорозького Війська велике гноблення й озлоблення від панів і їхніх дозорців. Велику наругу й утиски пани почали творити Русі, либонь, від року 1333-го, коли король Казимир Великий, син Владислава Локетка, підкорив короні польській нашу землю. 315 років гніту над Руссю і козаками! Змінилося кільканадцять королів, були серед них і милостиві, як Владислав Другий, син русинки, і мудрі, як Стефан Баторій, що ввів чин серед дніпронизових козаків, дозволивши обирати гетьмана і старшин, надавши у володіння Трахтемирів (щоправда, не город, а сільце!), були просто обачні, що боялися надмірних утисків і надавали народові моему привілеї і мандати, та панове можливі нищили через свій гонор і ті крихти милостей і через свою невситимість чинили над людьми українськими гніт і наругу. Я вболівав на плач і стогнання народу мого братським, а скоріше батьківським серцем. Та хто ж те бачив і помічав? У мене не було праісторії, не простежувано кожного мого кроку, був я геть безіменний для світу, аж поки випростався над усім тим світом, але й тоді все приписано тільки моїй власній кривді і знов полишено в незнанні всі дотеперішні роки. Бо й хто я? Не королевич з роду Вазів, що увінчався золотою короною польських королів, не

коронний канцлер Оссолінський, що всю Європу потрясав своїм красномовством; не литовський владця Радзівілл, який, в захваті від своєї значущості, списував щодень пам'ятну книгу свого життя, нотуючи в ній увесь дріб'язок людський, про мене ж згадав лиш тоді, як вдарив грім.

Вважали, що грім ударив тільки над чигиринським сотником Хмелем, а луна від того грому розкотилася по всій землі. Лавина обрушилася. Блискавиці осяяли всі небеса. Вість рознеслася по всіх краях — заселених і диких. Тихі жалі, стогони, плачі й грізний гомін — усе стало чутно. Грім загримів, і вже знав я тепер, що не відгримить він ніколи, тепер уже не відгримить!

Навіть великий канцлер литовський Станіслав Альбрехт Радзівілл вимушений був визнати: «Причина тої бурі є сила наших злих учинків і утиск бідних».

Коли в квітні 1632 року король Зигмунд Третій помирав, то до нього допущено було людей всілякого стану і статі, і вони так запопадливо обцілювали йому руки, що шкіра на них побіліла від тих поцілунків. А руки ж Зигмундові були по самі лікті в козацькій крові, в крові Наливайка, в крові народу руського.

Ми не цілували тих рук!

У червні посольство наше стало перед сеймом і домаглося участі в елекції нового короля, повернення прав для схизматиків, збільшення лічби козацького війська. Бо ж нас облудно звано члонками Речі Посполитої і розкричувано по світах, буцімто Україну заливають хвилі золотої свободи! Члонки Речі Посполитої! Сенат взяв на глузи наші домагання, вважаючи їх нахабством, що ж до «члонків Речі Посполитої», то високе панство заявило: так, ви справді мовби частини тіла держави нашої, але такі, як волосся

і нігті в людини: насправді потрібні, та коли занадто виростуть, одні обтяжують голову, другі прикро ранять, тому їх треба частіше обтинати.

Ох і обтинали ж та стинали!

Коли вже при новому королі Владиславі гетьман Остриця силою змусив шляхту підписати трактат вічного миру і запрягнути на Євангелії про вічне дотримання написаних артикулів і всіх прав і привілеїв козацьких і всенародних, то панство підступно й зловороже зламало дане слово, потоптало власну присягу, товаришів і побратимів Острициних було пов'язано і повезено до Варшави на кару, нечувану по своїй лютості і варварству. Обозний генеральний Сурмило, полковники Недригайло, Боюн і Риндич колесовані: переламавши руки й ноги, з них тягли по колесу жили, поки вони й сконали. Полковники Гайдаревський, Бутрин, Запалій, обозні Кизим і Сучевський пробиті залізними спицями наскрізь і живими підняті на палі. Осавули полкові Постилич, Гарун, Сутіга, Подобай, Харкевич, Чудак і Чурай, сотники Чуприна, Околович, Сокальський, Мирович і Ворожбит прибиті гвіздками до облитих смолою дощок і спалені на малому вогні. Хорунжі Могилянський, Загреба, Скребало, Ахперка, Потурай, Бурлій і Загнибіда розтерзані залізними кігтями, схожими на ведмежі лапи. Старшин Ментяя, Дунаєвського, Скубрія, Глянського, Завезуна, Косиря, Гуртового, Тумару і Тугая четвертовано.

Шукайте своїх предків між цими мучениками!

Та тільки чи ж лишилися нащадки? Бо не милувано ні жінок, ні дітей. В жінок повідрізувано груди, самих посічено, а грудьми бито по обличчях ще живих їхніх чоловіків. Дітей попалено на залізних решітках, під які шляхта підгортала вугілля і роздмухувала вогонь своїми дорогими шапками.

Пам'ять про ці звірства протриває сотні років і чоловіком високої душі буде списана в книгу болю й скорботи, і книга та навіки лишиться безіменною, бо хіба ж має ім'я пам'ять?

Хоч знайдеться мудрагель, який напише: «Особи ці вигадані і в інших відомих нам джерелах не згадуються».

Мовляв, то тільки тумани ліризму і лементу, бо ж ще давній граматик вважав, що «почти поверить не можно», як українська мова дає змогу «естественно изображать страсти и сколь приятно шутить».

Тяжкі жарти, панове, ой тяжкі!

До елекції нового короля козацької депутації не допущено, обрано Владислава, середульшого сина Зигмунда, чоловіка ніби й доброго, як я його знав по своїй службі в королівськiм кабінеті, одначе позірно добрі люди часто бувають нерішучими, Владислав був саме нерішучим. Докучала йому тяжка хвороба нирок. Мав од того знекровлене, аж сіре лице. А чи й душу мав сіру? Вже на сеймі елекційнім повів мову про замирення в державі, прагнучи того замирення, може, для самого себе. Панство чи й зважало на королівські забаганки, однак Владислав був упертий у своєму прагненні успокоєння грецької віри. На сеймі коронаційному він проголосив намір дати для православних диплом королівський про свободу вірування, права і привілеї. За короля тримали руку владця добр волинських Адам Кисіль, князь Четвертинський із роду Святополків і брацлавський підсудок Михайло Кропивницький. До диплома треба було прикласти велику державну печать, але вона зберігалася в коронного канцлера, канцлером же був біскуп Яків Задзик і печаті для схизматів не дав. Тоді король попросив малу печать у канцлера Велико-

го князівства Литовського Радзівілла. Той сказав, що його духівник не радить прикладати печать до такого сумнівного документа. Король, знаючи, що Радзівіллів духівник любить лагодити годинники, дістав свій годинник і, показуючи Радзівілли, сказав: «Хай твій духівник лагодить годинники, а не втручається в справи, які можуть викликати розрух у Речі Посполитій».

О, скільки ж було тоді сеймів! І конвокаційний, де шляхта умовлялася про спадкоємця трону, і елекційний, де вибірано короля нового, і коронаційний, на якому Владислава інтронізовано, себто посаджено на троні, і щоразу препошні обітниці, і ждання щедрот монарших, і надії високі. Шкода говорити!

Бо коли хочуть щось дати, то дають, мають намір — то здійснюють, а як беруться за якусь справу, то тільки обіруч. А тут вже на самім початку позірно найблагородніші наміри королівські мали бути навіки потоплені в потоках слів, заглушені сеймовою крикнявою, нанівець зведені езуїтськими підступами високого кліру. Од тих незліченних кривд, що їх завдано народові українському, шляхта видавалася геть безголовим звіром з утробою ненажерливою, насправді ж була гідрою многоголовою, многоречивою, часом і многомудрою, в пишанні й величанні возносила свою Річ Посполиту аж до римських діянь, прагла мати й своїх тарквіціїв, гракхів, цезарів і цицеронів. Так зродився шляхетський Цицерон і на той час. Був мій одноліток, звався Єжи Оссолінський. Вчився в чужих землях, мав розум бистрий, а язик — ще бистріший. Тоді як я нидів у стамбульській неволі, Оссолінський їде послом до англійського короля просити допомоги після поразки під Цецорою. Виголосив перед королем таку промову, що той звелів її

оддрукувати латиною, англійською, французькою, іспанською і німецькою мовами.

Хто я тоді був? Простий козак, хоч і едукований, але на тому й кінець. А Оссолінський уже гримів славою, підкоряючи коли й не землі, то душі й уми. Коли виступав на сеймі, все завмирало. *Ille regit dictis*¹, — казали про нього прихильні. *Animas et pectora mulcet*², — додавали навіть недруги.

Всі мої добра були в Суботові, та й те муляло в оці Коцецьким, а Оссолінський обростав багатствами, як хом'як жиром, за посольство в Англію одержав од короля староство радомицьке, за війну пруську — староство андзельське, за мир з шведами — підстольство коронне. Одружився з донькою коронного підскарб'я Даниловича і сам при одрі вмираючого Зигмунда завдяки всесильній Урсулі Майерин (замінила королівським дітям матір) одержав посаду підскарб'я надворного, а з нею — ще й прихильність нового короля Владислава, який давніше ставився до Оссолінського з резервою через неприязнь того до Владиславового улюбленця Казановського. На час елекції Владислав зробив Оссолінського своїм приватним міністром, а вступивши на престол, нагородив по-королівськи: подарував свій палац у Варшаві, шаблю в 10 тисяч злотих, шестерик коней, 60 тисяч злотих, прикраси, якими були оббиті в час коронації хори в краківським костьолі, і одне з найбагатших староств у королівстві — бидгоське.

І за віщо ж усе це? Чи, може, Оссолінський був єдиномумцем нового короля і теж хотів замирення православ'я? Гай-гай! Налезав до найзапекліших гонителів нашої віри. На сеймі конвокаційному виголосив слова, що стали гаслом

¹ Той, що володарює в мові (лат.).

² Душі й серця зачаровує (лат.).

папістів: «Релігія ваша — прихідець у нас; віра ж католицька — господиня й хазяйка в домі своїм. Беріть, що дається вам з милості; ми радше пожертвуємо своїм життям і майном, ніж допустимо вас вільно розпоряджатися в Польщі». Чи ж це не те саме, що іншими словами проголосив єзуїт Адам Маковський: «Як городи деякі непотребні доми для людей свавільних дозволяють *non tam libenter, quam reverenter*¹, так ваших релігій лютерських, і кальвіністських, і аріанських, і наливаївківських».

І ось такого чоловіка Владислав посилає в Рим до папи буцімто попросити за оту віру наливаївківську! І ворог найбільший не міг би вигадати такого, а король же прибирався в шати миротворця. На протестацію нашу король милостиву дав згоду долучити до посольства (аж триста чоловік!) ще й козацьких депутатів, надто зважаючи на мою колишню едукацію в єзуїтів. Забув його величність, що науку в єзуїтів я тоді сприйняв, віру ж зберіг вітцівську і пантофлю в папи цілувати не став би й під мечем занесеним! Ми склали ще репротестацію, та посольство вже вирушило. Пишнотою перевершило навіть посольство короля Франції, якого вважано тоді найбагатшим владцею в Європі. Що в французів було з срібла — Оссолінський робив золоте, що в них було золоте, в Оссолінського — з коштовних каменів, що ті мали з шляхетного каміння, Оссолінський — з самих діамантів. Коні мали підкови з щирого золота, деякі навмисне недбало прибиті, щоб губилися на здобич римським натовпам. Серед подарунків папі Оссолінський віз нібито справжній привілей римським первосвященникам од Костянтина Великого, славетний *diploma donationis*², що збері-

¹ Не так з охоти, як зі страху (*лат.*).

² Тут: привілей.

гався у Кремлівській царській скарбниці і був украдений шляхтичами з почту Лжедмитрія.

Перед папою Урбаном Оссолінський сказав таке: «Всі народи, що населяють північ Європи від Карпат до Каспійського моря, від Льодовитого океану до моря Чорного, — все це, отче святий, за преклонінням Владислава, упадає перед твоїм тронем, бо всі ті народи, або за правом спадку, або ж як підкорені збройно, визнають його своїм государем. Сія то Сарматія, недоступна римській зброї, нині покорилося римській вірі; вона, колись стількох забобонів кормителька, нині єдиного Бога служниця; вона, щонайдревніший страж вольності, ніколи ярмом не удручаема, нині біскупам і столиці апостольській найпокірливіший слуга, — Польща, кажу, яка єдина в світі не «витворює уродства». Не вийшло з неї жодної ересі, жодного відступництва, а коли там і трапляються заражені недугом сусідніх народів, то такі негайно суворою прав наших карою і плямою вічного безчестя від цілості шляхти стають відсіченими».

Ще сказав:

«Завдяки тобі, найбільший з пап, Польща має Владислава, Владислав Польщу, а ти володієш обома. І ти, з поміччю Божою, узриш ще перед своєю столицею здичавілих левів скандинавських, приборканих могутньою рукою Владислава, узриш перед собою відщепенців од верховного пастиря і замкнеш їх у своїй вівчарні, бо вийшов на ловитву син твій, щоби наситити тебе і голод твій, жаждивий слави найвищого, втолити і щоби там виявити початок свого царствування, де є надія відшкодувати втрати, яких зазнали небо і церква».

«І Цицерон не міг би сказати ліпше», — зауважив папа Урбан.

Зміст

1	11
2	31
3	54
4	83
5	91
6	106
7	130
8	140
9	158
10	170
11	182
12	224
13	242
14	274
15	277
16	282
17	327
18	342
19	364
20	376
21	383
22	402

23	412
24	442
25	455
26	468
27	491
28	549
29	578
30	608
31	647
32	666
33	699
34	742
35	761
36	793
37	846
38	869